

проходженням крутих поворотів свого життя Домонтович таки знаходив час писати й відтак залишив нам тексти, читання яких точно збагачує та надихає.

*Ростислав Семків,
літературознавець*

Дівчина з ведмедиком

кось восени року 1922-ого, у вересні, а може, й пізніш, у жовтні чи листопаді, завітав до мене Семен Кузьменко.

Скоріше це було в листопаді, бо я пам'ятаю — бляшана «буржуйка» палала, і на вогні кипів чайник. Я стояв коло червоної, гаряче розпеченої грубки й стежив за чайником, щоб вода, закипівши, не вибігла. Одночасно ложкою мішав у сковорідці ячмінні зерна. У мене виїшов запас ячмінної кави, і треба було приготувати новий. Картопля в каструлі вже зварилась; я одставив каструлю вбік, і вода, паруючи, поволі остигала.

У кімнаті було темно, холодно й вогко. Пахло підпаленим перепеченим ячменем. Іноді зерно з тріском репалось і лушпайки розліталися на всі боки. На шворці, простягненій од шафи до стіни, сохли коло грубки випрані сорочки й ганчір'я. На столі сіріла купа учнівських зошитів, що їх уже давно слід було перевірити й повернути учням.

Коли, постукавши в двері, на мій вигук: «Можна!», увійшов до хати незнайомий мені військовий з широкою посмішкою на лиці, в темній шкурятній куртці, в високих блискуче начищених чоботях, затягнених вище колін ремінцями, — я не пізнав, хто це.

Мені здалось незнайомим голене рожеве обличчя, зелена будьонівка з розпластаним на ній червоним сукном п'ятикутної зірки.

Я подумав, що це, мабуть, прийшов якийсь завклубу запропонувати мені виступити у військовій частині з лекцією.

Як на той час, лекція в червоній казармі приносила приємну перспективу одержати місячний червоноармійський пайок: борошно, олію, сіль, м'ясо, пшоно, сірники, мило...

Я одразу не пізнав був осяяного посмішкою обличчя, розлогих жестів, випрямленої, перехваченої тугим широким поясом, постаті. — Не пізнаєте?! Та це ж я, Семен Кузьменко!..

Семена Кузьменка я не бачив з 19-го року. Я пам'ятав його в потріпаній демісезонці, з блідим, сіруватим, виснаженим обличчям. 1918-го року він брав участь у січневому повстанні, 1919-го року він був головою завкому, куди я входив як представник інженерної секції. Тоді ж, 19 року, перед приходом денікінців, його мобілізували на фронт, і з того часу він зник, потрапивши у вир революції.

Тепер я згадав. Я згадав вогкуватий, голий без снігу січень 1918-го року, фіолетові присмерки, живу тривогу пожеж та вибухів, темні будинки, глуху нудьгу порожніх вулиць, гороховий, солодкуватий, зелено-жовтий крихкий хліб, згадав руде пальто, рушницю на мотузку через плече.

Семен Кузьменко стояв, вартуючи на розі Глибочиці й Кадетського шосе. На пронизливому січневому вітрі у нього посиніли щоки, почервонів ніс; в порепаних, на збитих закаблуках ботинках застигли ноги. Він не мав бойового вигляду: рушниця аж ніяк не пасувала до цивільної кепки, і так чудно було бачити демісезонку, підперезану патронною стрічкою. Ми з ним палили цигарки, розмовляли про події, обраховували сили гайдамак і робітників-повстанців. Становище лишалось невиразним. Із півночі наближався Муравйов. Ішли чутки про польські легіони, розташовані десь під Каневом, що нібито незабаром мають встрати в боротьбу за Київ. Починали глухо говорити про німців. В напрямку від Євбазу доносилися окремі постріли з рушниць; іноді постріли

вчащались, іноді вщухали зовсім. Згадавши січень 1918-го року, я пізнав Кузьменка.

Семен Кузьменко прийшов до мене з паляницею.

Він поклав паляницю на дрова, складені коло дверей, і обвів оком кімнату, де в сірій пітьмі розпливалися речі: побачив вікно, завалене безладним мотлохом речей, помітив тацу з брудною водою, відро, повне сміття та лушпайок від картоплі, і, роздивляючись мене — худого, високого й виснаженого, з запалими щоками та великим гострим носом, — підійшов до мене обійняти мене.

Я відчув пружність м'язів, міць тіла, шорсткість щік, запах тютюну, чобіт, коня, шкури, холодного знадвору свіжого повітря. Випустивши мене з міцних своїх обіймів, він узяв паляницю і, простягнувши, сказав:

— А це вам од мене, шануючи!

Я почав відмовлятися і запевняти в непотрібності такого щедрого дарунку. Але Кузьменко не здавався. Він настоював.

— Пробачаюсь, дорогий товаришу, шановний Іполіте Миколайовичу! — говорив Семен Кузьменко, зберігаючи ту урочисту напруженість тону, що властива першим фразам першої, по довгій перерві, зустрічі. — Пробачаюсь щиро, проте інакше не можна. Ко-нешно, як я у вас по першому разу... Так повелося, воно й годиться прийти з хлібом, щоб хліб вівся. Дуже прошу, не відмовляйтеся, прийміть!

Я взяв. Ми ще раз обнялися, ще раз відчув я шорсткість щік, запах шкурятяної куртки й свіжого повітря.

Що вже казати! Одержати року 1922-ого велику білу пухку паляницю було більш, ніж приємно. Ніколи не бував такий смачний білий хліб, як у ті напівголодні роки, коли аж надто малий учительський заробіток дуже рідко дозволяв пережити цю насолоду: їсти білий хліб, м'який, ніжний, теплий, з хрумкою, жовтою, піджаристою шкоринкою.

Я зняв зі стільця тацу з брудною водою, витер стільця ганчіркою й запросив Кузьменка сідати. Сам улаштувався на ліжку. Другого стільця тоді в мене не було.

— Розповідайте, — звернувся я до свого давнього знайомця, — де ви були, що поробляли? Досі про вас нічого не було чути. Я вже почав думати, що ви десь загинули.

Я з цікавістю дивився на нього, що приніс з собою подих степових вітрів, крицеву суворість душі, загартованої в постійних блуканнях по далеких фронтах, порив нових конкістадорів, що мріють на невідомих шляхах одкрити невідому країну, щасливу країну щасливого майбуття. Я чекав од нього просторих описів, картинних діалогів, піднесеної патетики, широкої героїчної епопеї. Але Семен Кузьменко не вмів розповідати. В своїх оповіданнях він був стислий і стриманий, безжестовий і лапідарний; він обмежувався схемою фактів, датами та назвами місцевостей.

Тільки цими днями приїхав він до Києва з Туркестану, де начбригом оперував на басмацькому фронті. Тепер, після демобілізації, його відрядили в розпорядження Київського губкому. Отже, зараз в оргвідділі йому пропонують іти на вузлову станцію в завідувачі заготконтори, або ж, коли він хоче, радять почати спеціалізуватися по кооперативній лінії, та проте думка в нього інакша.

Думка — про завод. Завод — то його стихія!.. Хлопчиком почав він працювати на заводі і його тягне на завод. Вві сні увижається: машина, брязкіт заліза, полум'я вугілля, ковадло печі.

Як приїхав до Києва, нікуди не захтів піти, а на завод потягло. Заходив оце він цими днями якось на завод подивитись, що там є. Зайшов і засумував.

— Не завод, а кладовище... Не повірите, ледве не заплакав... Пустка, сама пустка, поржавілі машини, кучі залізного барахла, двір навіть травою поріс.

Він розмовляв у парткомі де з ким із товаришів про цю справу. Обіцяли підтримати. Завод буде...

Допитливо вдивляючися мені в обличчя, він запитав:

— Буде?! Га?

Ми сиділи один проти одного... Він — рожевий і ясний, обпершись ліктем на коліно й нахилившись усім тулубом вперед, пильно дивився мені у вічі. Я на краю ліжка, зігнувшись, кутався в накинуте на плечі пальто.

Він вірив. А я? Я? Мабуть, що ні!

Не перериваючи й не кидаючи роботи, протягом усього часу в голодні роки з дня в день, щодня я працював над кальцієвими сполученнями, мріяв про дисертацію, простудіював велику чужоземну літературу, турбувався, щоб зберегти заводську хемічну лабораторію і зберіг її, але говорити про відбудування заводу, коли немає грошей, палива, заліза, робітників, зв'язку з закордонними ринками, — ця справа здавалась мені неправдоподібною й неймовірною.

На запитання Семена Кузьменка я не відповів нічого. Я дивився на стіл, де панувало безладдя речей, де стояла лямпочка без скла й без гасу, тріснута тарілка з холодною кашею, немита брудна чашка, де на книжках і зошитах лежали неприбрані ганчірки та австрійський тесак, що ним я звичайно колов тріски для своєї грубки. Я дивився на вікно, за яким стиг і холонув німий темний вечір пізнього листопада, і не міг нічого сказати.

Він перехопив мій погляд, постеріг моє мовчання, переждав павзу, стиснув мовчання в своїй широкій жмені й раптом розлогим жестом у веселому сміхові розплескав мовчання по всіх кутках кімнати.

— Не сумнівайтесь, Іполіте Миколайовичу, відбудуємо завод!.. Нема нічого — все буде. Воля тільки потрібна. Захтіти треба!.. А я — я настирливий!

І лице його, що досі сяяло, зробилось суворим, майже жорстким, і коло рота з'явилися глибокі зморшки. Передо мною сидів комісар, начбриг, той, що виніс на своїх плечах тягар горожанської

війни, безмежних фронтів, безнадійного одчаю, тифозної маячні, голодних блукань, погрози невідхильної смерти...

— Що я настирливий, про те й деники знають, і поляки, і махнівці, і басмачі знають. Коли тільки залишать тут, — завод буде!

II

I

Семена Кузьменка залишили в Києві, і він почав виявляти організаційну ініціативу.

У губвиконкомі з прихильністю поставились до думки відновити працю на металургійному заводі, що колись належав Бельгійському анонімному товариству, а від 1920-ого року зберігався в стані консервації. Держплан підтримав проект.

Уже на самому початку року 1923-ого почались засідання спеціальної наради з участю місцевих робітників та представників центру, що мали розробити план відбудування мертвого заводу.

На цих засіданнях я й познайомився з Олександром Владиславовичем Тихменєвим, що приїхав з Москви як представник ВРНГ.

Літній чоловік, грубенький, в золотих окулярах, з сивим, сіл з перцем, волоссям, Тихменєв, киянин, служив у Москві, — родина його жила в Києві.

Обличчя у Тихменєва було свіже; сивенькі вуса й коротка борідка дбайливо підголені. Від тютюну в сивині вусів жовтіли плями. Між френчами, толстовками й де-не-де піджаками його темно-синій сюртук з чорною краваткою на білій крохмальній сорочці різко виділявся, як виділявся й він сам бадьорою життєрадісністю, що на диво збереглася в цьому літньому вже чоловіку.

На одному з чергових засідань я виголосив доповідь про реконструкцію хемічної лабораторії на нашому заводі. У своїй доповіді я вказав на становище хемічної промисловости в Радсоюзі,

зазначив можливість розгорнути й переустаткувати виробництво на випадок війни, подав обґрунтовані й реальні цифри, не виходячи за рамці бюджетових можливостей; я оперував останніми даними закордонного хемічного ринку, рахувався з наркомзовнішторговельними перспективами, доповідав коротко й стисло. Я ніколи не любив говорити довго й не виносив розпливчастих фраз.

Моя доповідь Тихменєву сподобалась.

Після засідання Тихменєв сказав мені:

— Ви не уявляєте собі, як приємно слухати людину, що говорить стисло й поважає цифри. Я гадаю, що в Москві намічений у вас плян і подані цифри сподобаються й будуть прийняті.

Люб'язність Тихменєва була вишукана, але при всій своїй вишуканості вона залишалась стриманою й коректною. Його люб'язність, кінець кінцем, не виходила за рамці простої й звичайної, властивої для нього чемности. Олександр Владиславович тонко володів мистецтвом поводитись із кожним так, щоб, лишаючись холодним, стриманим і спокійним, привабити, причарувати людину, сказати їй щось приємне, але так, щоб за сказане не брати на себе будь-якої відповідальності. Як це мені здалось одразу і як я в тому зміг переконатися з дальшого знайомства, життєва мудрість Тихменєва була лагідна, поважна, розміркована, чітка й коректна.

— Дуже приємно! Дуже! — повторив Тихменєв.

Він був швидкий без похапливості й нервовості. Стискаючи мені руку, він парою фраз закінчив коротку зі мною розмову і, ще не відійшовши від мене, затримав тов. Матюшина, голову губдерж-пляну.

— Поки ви не втекли, тов. Матюшин, зачекайте на хвилиночку. У мене є до вас деякі справи.

Наша розмова з Тихменєвим скінчилась. Я був утішений. Я досі турбувався, що моя доповідь не зробить потрібного враження. Боявся, що мій короткий і схематичний виступ не приверне уваги. Я помилився й заспокоївся.

2

За декілька днів перед закінченням засідань нашої наради Тихменєв якось зупинився зі мною на східцях і спитав мене:

— Ви, Іполіте Миколайовичу, здається, учителюєте?

— Так, учителюю, — відповів я, трохи здивувавшись, чому це Олександра Владиславовича можуть цікавити відомості про мою особу: — викладаю в трудшколі, а також маю декілька лекцій у профшколі й технікумі.

— І це вас забезпечує?

Коротенькому Тихменєву було дуже зручно бачити, що на моїй толстовці є одірвані гудзики та що англійська булавка іноді може заміняти гудзика. Проте від прямої відповіді я спробував ухилитись.

— Більш-менш забезпечує.

Але ухилитись од відповіді Тихменєву було не так легко... Людина чемна, коректна й люб'язна. Олександр Владиславович був упертий і твердий. Його люб'язність була методична. Отже, слід думати, що методичність була справжньою властивістю його вдачі, а люб'язність — тільки зовнішньою формою, що її Тихменєв звик надавати своїй методичній і методизованій упертості.

Він став так, щоб світло од вікна падало мені в вічі.

— Оскільки мені відомо, — сказав Олександр Владиславович, обнявши мене за талію, — учительська платня тепер досить незначна і вчителі не ухиляються від приватних лекцій.

Я не заперечував.

Світло од вікна на східцях било мені просто в вічі, і мені було трохи ніяково і від світла, і від того, що я не здогадувався, з якого приводу Тихменєв почав зі мною цю розмову на східцях.

— Але ви, Іполіте Миколайовичу, особисто нічого не маєте проти приватних лекцій?

Я мусів зазначити, що взагалі в мене педагогічний досвід дуже незначний та що в педагоги я потрапив випадково, тільки через те,

що припинилася робота на заводі й після закриття його мені залишалося або виїхати на провінцію, на поліські торфорозробки, або ж у Києві взятись за викладання по школах. А так, чи в школі давати лекції, чи дома — мені байдуже.

Тихменєв сказав, стискаючи руку й зазираючи в розбите скло моїх окулярів:

— У мене є для вас маленька пропозиція. Я не знаю, оскільки вона сподобається вам, але все ж таки дозволю собі звернутися саме до вас. До вас звернутись мені радив і мій добрий приятель професор Габель.

В цей час з кімнати, де відбувалися засідання, почали виходити й на східцях нас заштовхали. Прийшлося рушити, і свою розмову ми закінчили вже на вулиці.

— Бачите, справа полягає ось у чому, — сказав мені Олександр Владиславович, коли ми вийшли на вулицю й пішли, спотикаючись і сковзаючи, по заваленому снігом тротуару. — Мені хотілося б, щоб ви згоднісь викладати двом моїм дочкам деякі предмети з вашого фаху.

Тихменєв говорив, узявши мене під руку й поглядаючи на розбите скло моїх окулярів. Не припускаю, що саме розбите скло моїх окулярів визначило напрямок його думок і спонукало його звернутись до мене з пропозицією лекцій. У кожному разі особливих підстав відмовитись у мене не було.

— Вас, Іполіте Миколайовичу, певне, улаштують два червінці на місяць за три півторагодинні тижневі лекції? Отже, — закінчив Олександр Владиславович, — сподіваюсь, згода?

Урочиста люб'язність Тихменєва була виняткова й звучала для мене з усією пишновеличністю фанфар не тільки через те, що завжди приємно мати справу з люб'язною людиною, а, головним чином, через те, що зроблена люб'язна пропозиція одкривала передо мною привабливу перспективу збільшити моє злиденне утримання одразу на два червінці.

Свої ділові розмови, як я мав нагоду не раз за ці два тижні спостерігати, Тихменєв вів взагалі з тією підкресленою й навмисною коректністю, що, усуваючи всяку можливість будь-якого заперечення, вже наперед передбачала вашу згоду. Отже, згода з вашого боку, здавалось, була тільки слабким відблиском його люб'язної вишуканості. Тихменєв часто стискав руку своєму співрозмовникові, і ці повторені тиснення примушували гадати, що, справді, мабуть, звичайна чемність вимагала попередити згодою його бажання навіть ще до того моменту, коли він висловить своє бажання.

Для мене подібна пропозиція, навіть і не в такій обов'язковій формі висловлена, була, як на той час, більш ніж прийнятна.

Мова йшла про два червінці. Року 1923-ого радзнаки падали з дня на день, офіційний курс усе зростав і зростав, і за того часу запропонована сума була значною. Два червінці могли вповні забезпечити рівновагу в моєму бюджеті.

Це був корявий, нудний і катастрофічний бюджет учителя трудової школи. У випадкові, коли траплялося поставити нові підметки, ця подія і цей факт сприймалися, як справжня катастрофа. Нові підметки могли бути збалансовані тільки за умовою найсуворішої економії на обідах. Отже, віднині, не хитаючись між підметками й обідами, я сподівався обідати щодня.

На пропозицію Тихменєва я, не довго міркувавши, відповів згодою.

III

I

У родині Тихменєвих стара Тихменєва, Мар'я Семенівна, прийняла мене щиро, просто і ласкаво; 18-літня Леся привітливо й стримано, 16-літня Зина з насмішкливою іронічною бравадою.